

BİREYSEL HAFIZANIN GÖRSEL KAYITLARI OLARAK AİLE FOTOĞRAFLARI
FAMILY PHOTOGRAPHS AS VISUAL RECORDS OF INDIVIDUAL MEMORY

Metin KATIRCILAR

Düzce Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Yüksek Lisans Öğrencisi

metinkatrcilar@gmail.com; <https://orcid.org/0009-0004-2863-6921>

Prof. Dr. Ferhat ÖZGÜR

Düzce Üniversitesi, ferhatozgur@gmail.com; <https://orcid.org/0000-0003-4427-6132>

ÖZET

Araştırma; fotoğrafların bireysel hafıza üzerindeki işlevi, geçmişi nasıl şekillendirdiğini ve belleğin işleyişiyle olan ilişkisini incelemektedir. Fotoğrafların hem kişisel anlatım aracı olarak kullanımı hem de sanatsal bir ifade biçimi olarak dönüşümü, bireysel hafızanın yeniden yorumlanmasına ve geçmişe dair yeni perspektifler sunulmasına olanak tanımaktadır. Bu çalışma; Bireysel belleğin oluşumunu, aile fotoğraflarının kullanımı ve sanatsal potansiyelini ortaya koyarak bellek, kimlik, var olma bağlarıyla birlikte bireyin kendi hikâyesini inşa etme sürecine dair bilgiler sunmaktadır. Fotoğraf, 19. yüzyılın ortalarında icat edildiğinden beri hem belgeler yaratma hem de sanat yaratımı amacıyla kullanılmaktadır. İlk başlarda teknik sınırlamalar nedeniyle daha çok statik görüntüler sunan fotoğraf, teknolojik gelişmelerle hareketli anları ölümsüzleştirebilecek bir araç haline gelmiştir. Sanat dünyasında ise fotoğraf, belgelemenin ötesine geçerek sanatçıların kavramsal ifade biçimi olmuştur. Özellikle 20. yüzyılda sürrealizm ve dadaizm gibi akımlarda önemli bir rol oynamış ve günümüzde çağdaş sanatın vazgeçilmez bir parçası olmuştur. Fotoğraflar bireyin geçmişi hatırlamasında etkili birer araçtır; anıları canlandırır ve bireysel kimliğin oluşum sürecine ışık tutar. Baudrillard ve Clarke gibi düşünürler, fotoğrafın zamanı sabitlediğini, ancak aynı zamanda geçmişle bugünü birbirine bağladığını belirtir. Fotoğraflar yalnızca bir belgeleme aracı değil, aynı zamanda estetik ve düşünsel bir ifade biçimidir. Ahu Antmen, fotoğrafın salt görüntüden çok, kavramsal bir sanat medyumunu olarak değer kazandığını vurgular. Bireysel hafızanın bir yansıması olarak aile fotoğrafları, geçmişe dair kişisel ve kolektif bağların temsilcisidir. Aile albümleri, kişisel tarihin belgelerini sunarak nesiller arasında köprü kurar. Sontag'a göre, fotoğraflar yoğun bir hatırlama formu sunar ve anıları bir veciz söze dönüştürür. Sanatçı Gülsün Karamustafa'nın çalışmaları da bireysel hafızayı toplumsal belleğe bağlayarak, fotoğrafın hem kişisel hem de evrensel anlatım gücünü ortaya koyar. Sonuç olarak, fotoğraf geçmişi belgelemekten öte, bireysel ve toplumsal belleğin oluşumunda önemli bir araçtır. Aile fotoğrafları, bireysel kimliğin ve hafızanın görsel kayıtları olarak sanat ve hatırlama süreçlerinde merkezi bir rol oynamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Bireysel Hafıza, Aile fotoğrafı, Arşiv.

ABSTRACT

The study examines the function of photographs on individual memory, their role in shaping the past, and their relationship with the workings of memory. The use of photographs both as a means of personal expression and as a transformative artistic medium enables the reinterpretation of individual memory and offers new perspectives on the past. This study provides insights into the construction of individual memory, exploring the use and artistic potential of family photographs and their connection to memory, identity, and existence, as

well as the process by which individuals construct their own narratives. Since its invention in the mid-19th century, photography has been utilized for both documentation and artistic creation. Initially limited to static images due to technical constraints, photography has evolved with technological advancements into a medium capable of immortalizing dynamic moments. In the art world, photography has transcended its role as a documentation tool, becoming a conceptual form of expression for artists. It played a significant role in movements such as surrealism and dadaism in the 20th century and has become an indispensable part of contemporary art today. Photographs serve as effective tools for individuals to recall the past, revive memories, and shed light on the process of shaping individual identity. Thinkers like Baudrillard and Clarke note that while photography captures time, it also bridges the past and the present. Photographs are not merely tools for documentation but also serve as aesthetic and intellectual expressions. Ahu Antmen emphasizes that photography has gained value as a conceptual art medium beyond mere imagery. Family photographs, as reflections of individual memory, represent personal and collective ties to the past. Family albums bridge generations by providing records of personal history. According to Sontag, photographs offer an intense form of remembrance, transforming memories into concise expressions. The works of artist Gülsün Karamustafa also connect individual memory to collective memory, highlighting the power of photography as both a personal and universal narrative tool. In conclusion, photography is more than a means of documenting the past; it is a vital tool in the formation of individual and collective memory. Family photographs play a central role in the processes of art and remembrance as visual records of individual identity and memory.

Keywords: Individual Memory, Family photograph, Archive.

GİRİŞ

Fotoğraf, 19. yüzyılın ortalarında icat edildiğinden beri hem bilimsel bir araç hem de güçlü bir sanat ifade biçimi olarak hayatımızda önemli bir yer edinmiştir. İlk fotoğrafların uzun pozlama süreleri ve sınırlı teknik imkânları nedeniyle daha çok portre ve manzara gibi statik görüntüler yakalamasına rağmen, zamanla gelişen teknolojiyle birlikte fotoğrafçılık, hareketli anları bile ölümsüzleştirebilecek bir hale gelmiştir.

Fotoğrafın sanat dünyasına dâhil olması, uzun süre tartışma konusu olmuştur. Başlangıçta daha çok belgeleme ve kayıt amacıyla kullanılan fotoğraf, zamanla sanatçılar tarafından estetik kaygılarla yeniden yorumlanmış ve farklı tekniklerle deneyler yapılarak fotoğrafın sanatsal potansiyeli keşfedilmiştir. 20. yüzyılda fotoğraf, sürrealizm, dadaizm ve pop art gibi sanat akımlarında önemli bir yer tutmuş ve günümüzde de çağdaş sanatın vazgeçilmez bir parçası haline gelmiştir.

Fotoğraflar bireyin hatırlamasındaki en önemli nesnedir, o ana ait olan fotoğraf hafızayı harekete geçirir ve hatırlanmasına yardımcı olur. Fotoğraf “zamanı sabitler ancak aynı zamanda zamanı çalar, tarihin mühürlediği bir geçmişte adeta mütemadi bir şimdiki zamanda, bir dayanak noktası kurar” (Clarke, 2017: 14). Geçmişe dair bir belge niteliği olan fotoğraflar, insanın anımsamasına ve anılardaki detayların hatırlanmasını sağlarlar. İnsanın bireysel hafızası içerisinde kendi varoluşsal sürecini kimliğin oluşumunu tanıklık eden fotoğraflar zamanla görsel bir araç olarak nitelendirilir.

Baudrillard’a göre, fotoğraf gerçek zamanda bir görüntü değildir; çünkü fotoğraf, zamanı koparır, askıya alır ve dondurur. Bu nedenle, fotoğraf her zaman koparıp aldığı bu gerçekliği hatırlatacaktır. Fotoğraf, gerçek zamanın bir yansıması olamaz. Aksine, negatifin anını ve askıya alınışını, dünyanın ya da nesnenin görüntüde kaybolmasından önce görüntüye

var olma şansı tanıyan o ince zaman farkını taşır. Ancak, gerçekliğin en baştan yitirildiği birleşik bir görüntüde bu mümkün değildir. Fotoğraf, kaybolma anını yakalar ve bu nedenle, geçmişteki bir yaşamın gerçeğiymiş gibi görünen, gerçeğin çekiciliğini taşımaya devam eder (Baudrillard, 2006: 109).

Ahu Antmen “Güncel Sanat ve Fotoğraf Üzerine Birkaç Not” isimli yazısında, günümüzde fotoğraf kullanımını artık dökümantasyondan sıyrılarak fotoğrafın sadece salt görüntünün ifadesi olarak değil, yaygın bir anlatı aracına dönüşmesini ve çağdaş sanat içinde sanatçıların çalıştıkları konuları kavramsallaştıran bir medyuma dönüştüğünü dile getirir. 1960’lardan itibaren sanat, biçim odaklı kişisel ifade ve bireysel üslup temellerinden uzaklaşarak düşünceye yönelen bir evrime girmiştir. Bu süreç yalnızca fotoğraftan yararlanmakla kalmamış, aynı zamanda fotoğrafın üretilme ve algılanma biçimlerinde köklü değişimlere yol açmıştır. Görsel kültürün, kültür endüstrileriyle tamamen bütünleştiği ve görseller arasında hiyerarşilerin ortadan kalktığı bir dönemin uzantısı olarak “güncel sanat,” bu süreçte fotoğrafı bütünüyle içine almıştır. Fotoğraf, bir yandan enstalasyon ve performans gibi belirli mekâna ve zamana bağlı pratikleri belgeleme ve bellek oluşturma işlevini sürdürürken, diğer yandan görüntü üretiminin kendi varlık koşullarını, biçimlerini ve nedenlerini sorgulayan bir alan haline gelmiş ve başlı başına kavramsal bir sanat biçimine dönüşmüştür (Antmen, 2014: 39). Ahu Antmen’in de belirttiği gibi, fotoğraf artık sadece nesnel bir kayıt değil, aynı zamanda sanatçının düşüncelerini, duygularını ve kavramlarını ifade ettiği güçlü bir araç haline gelmiştir.

Bireysel Hafıza

Birey olarak geçmişe ve kendi köklerine, kimliğin oluşumuna dair süreçleri merak eder ve referanslar ararız bu süreçte aile albümündeki fotoğraflar görsel bir araç olarak geçmişe dair bağlarıyla ele alınır. Anıları hatırlamak, geçmişe dair görselleri anımsamak kendi benliğimize dair bir sorgulamaya teşvik eder, birey olarak kendimizi tanımak, kimliğimizin oluşurken süreçlerini incelemek hayatımızı daha anlamlı ve sorgulanabilir hale getirerek kendi bireysel belleğimizin oluşumuna katkı sağlar.

Bireysel bellek, kişinin kendi zihinsel dünyasında oluşturduğu ve bireysel hatırlama pratiklerini kapsayan, bir çeşit kişisel anı rehberi olarak tanımlanabilir. Bu bellek türü, diğer bellek türlerine kıyasla oldukça sınırlı bir alana sahiptir. Bunun nedeni yalnızca bireyin kişisel anılarını içermesi değil, aynı zamanda bu anıların belleğin sahibinin kendi perspektifi üzerinden hatırlanmasıdır. Bireysel bellek, kişinin geçmişteki benliğine şimdiki zamanın belleğinden bir bakış sunar. Bu, kişinin geçmişteki “ben” ine yönelik algısını ve bu algının şekillenmesini yansıtır (Connerton, 2019: 42).

Hatırlama eylemi, adeta geçmiş ile günümüz arasında bir zaman makinesi gibi işlev görmektedir. Bu süreç, bir yandan düşünceyi etkileyebilme, diğer yandan ise eylemleri yönlendirebilme gücüne sahiptir ve anılar üzerinden işler. Bu anılar bazen bireysel, çoğu zaman ise kolektif nitelikte olabilir (Yılmaz, 2019). Ancak, anılar geçmişte yaşanan olayların birer kopyası değildir. Daha ziyade, bu olayları deneyimleyen kişilerin (bu deneyim bazen fiziksel olarak gerçekleşirken bazen de hatırlama sürecinde şekillenir) onları nasıl anlamlandırdığına dayanır. Çünkü olayların nasıl deneyimlendiğinden çok, nasıl hatırlandığı daha belirleyici olabilir (Schacter, 2010).

“Her anımsama kopmaz biçimde geçmiş bir olaya ya da deneyime bağlı olsa bile, herhangi bir anımsama ediminin zamansal statüsü hep şimdidir, yoksa naif bir epistemojinin öne süreceği gibi geçmişin kendisi değil. Belleği oluşturan, geçmiş ile şimdi arasındaki bu çok ince yarıktır” (Huysen, 1999: 13).

Aile Fotoğraflarına Arşiv ve bellek üzerinden bakmak

Aile fotoğrafları kişinin bireysel hafızasına, yaşadığı kültüre ve aileye dair belli izlenimler sunar. Bir sonraki nesile aktarılan albümler aracılığı ile fotoğraflar, geçmişe dair anıları geleceğe taşımasını sağlayan önemli araçlardan biri olmuştur.

Kesintisiz görüntü bombardımanının (televizyon, video, filmler) hayatımızın her alanını kuşattığı bir gerçek olsa da, hatırlama söz konusu olduğunda fotoğrafın hala daha derinden bir etki yaratma ve insan zihninde daha kalıcı izler bırakma gücüne sahip olduğu açıktır. Hafızada yer eden, donmuş karelerin temel yapı taşı tek bir görüntüdür. Fotoğraf, bilgiyle dolup taşan çağımızda, bir şeyi hızla kavramanın ve hatırdaki tutmanın yoğunlaşmış bir formunu sunar. Bu yönüyle fotoğraf, bir alıntı, veciz söz ya da özdeyiş gibi işlev görür (Sontag, 2004: 21). Bu bağlamda, hatırlama sürecinde en etkili araç olarak fotoğraf öne çıkmaktadır. Aile albümlerinin bir arşiv niteliği taşıyarak geçmişimizle bağımızı temsil etmesi, onların günümüzde hala etkisini ve varlığını sürdürmesinin temel nedenlerinden biri olarak değerlendirilebilir.

Akarçay (2015: 87-96), aile albümlerinin önemini şöyle ifade etmiştir: “Fotoğraflar sayesinde aile tarihinin, aile belleğinin ve kişisel tarihlerimizin kaydı mümkün hale gelir, böylelikle yaşanmışlığın kanıtı sayılacak “an” kayıtları albümlerde saklanarak, nesilden nesile aktarılır. Belge ve anı aracı olarak “o an orada” olduğumuzu kanıtlayan, “anların yaşanmışlığını” gösteren fotoğraflar, aile belleğinin en önemli aktarıcılarıdır.”

Görsel 1. Gülsün Karamustafa, “Güllerim Tahayyüllerim”, Maçka Sanat Galerisi, İstanbul, 1998.

Gülsün Karamustafa'nın "Güllerim Tahayyüllerim" (1998) adlı çalışma çocukluk fotoğrafını kullanarak, geçmişle şimdi arasında köprü kurar. Bu çalışmada, sanatçı, hafızanın seçici ve yeniden yapılandırıcı bir süreç olduğunu gösterir. Fotoğrafi büyütür ve farklı bir bağlamda sunarak, izleyiciyi kendi hafızasını yeniden sorgulamaya davet eder. Duvarlara asılan Türk şairlerin şiirleri ise bu sorgulamayı derinleştirir ve izleyicinin kendi kişisel ve toplumsal hikâyeleriyle bağlantı kurmasını sağlar.

Görsel 2. Gülsün Karamustafa, "Sahne" (1998), "Vadedilmiş Bir Sergi", SALT Beyoğlu, İstanbul, 2013.

Gülsün Karamustafa'nın Sahne (1998) adlı çalışması, "1971'de, Türkiye'de askeri yönetim hüküm sürerken eşiyle birlikte yargılanarak tutuklanan ve cezaevinde yatan Karamustafa'nın mahkeme gününe ait bir fotoğrafından oluşmaktadır. "Bireysel olarak zor ve acı bir deneyimi tanımlayan bu fotoğrafta Karamustafa ve eşi askerler arasında yargılanırken görüntülenmiştir. Sergi mekânına büyütülerek konulan bu fotoğraf sergi mekânı içinde dönen ve "sahne, rejim, kontrol, ideoloji" kelimelerini duvara yansıtan bir ışık projeksiyonuyla desteklenmektedir" (Heinrich, 2007: 64).

Gülsün Karamustafa, "Güllerim Tahayyüllerim" ve "Sahne" gibi çalışmalarında, kişisel arşivinden seçtiği fotoğrafları sanatının merkezine alarak, bireysel ve toplumsal bellek arasında köprü kurar. Kendi çocukluk fotoğraflarından yola çıkarak, bireysel hafızasını geniş bir toplumsal bağlama oturtan Karamustafa, bu fotoğrafları yeniden yorumlayarak geçmişin izlerini günümüzde yaşanan deneyimlerle birleştirir. Özellikle "Sahne" adlı çalışmasında, kişisel bir travmayı (mahkeme süreci) evrensel bir deneyime dönüştürerek, sanatın bireysel ve toplumsalın kesişme noktasında nasıl bir rol oynayabileceğini gösterir. Karamustafa'nın bu yaklaşımı, fotoğrafın sadece bir belgeleme aracı olmadığını, aynı zamanda sanatçının kendi kimliğini ve yaşadığı dönemi sorgulamasına olanak tanıyan bir araç olduğunu kanıtlar niteliktedir. Bu sayede, sanatçı hem kendi kişisel tarihini yeniden yazar hem de izleyiciyi evrensel temalara doğru bir yolculuğa çıkarır.

SONUÇ

Fotoğraf, 19. yüzyılın ortalarında icat edilmesinden bu yana hem bilimsel bir kayıt aracı hem de sanatsal ifade biçimi olarak önemli bir yere sahiptir. Başlangıçta portre ve manzara gibi statik görüntülerin kaydedilmesiyle sınırlı olan fotoğraf, teknolojik gelişmelerle birlikte daha dinamik bir ifade aracı haline gelmiştir. Fotoğrafın sanat dünyasına dâhil edilmesi ise bir dönüm noktası olmuştur. İlk başta sadece bir belgeleme aracı olarak görülen fotoğraf, estetik kaygılar ve teknik yeniliklerle sanatçılar tarafından yeniden yorumlanmış ve günümüzde çağdaş sanatın bir parçası olmuştur. Bu bağlamda, fotoğraf bireysel ve toplumsal hafızanın oluşumunda etkili bir araçtır. Özellikle aile fotoğrafları, bireylerin geçmişle kurduğu bağı güçlendirerek hafızayı harekete geçirir. Fotoğraflar, anılar arasında bir köprü kurarak bireyin kimlik oluşum sürecine katkı sağlar. Bu çalışmada, aile fotoğraflarının bireysel hafızanın görsel kayıtları olarak nasıl değerlendirildiği, bu kayıtların sanatsal ve toplumsal anlamı üzerine bir araştırma yapılacaktır.

Fotoğraflar, bireyin geçmişi hatırlamasında ve kimlik oluşumunda önemli bir role sahiptir. Clarke'a göre, fotoğraf zamanı sabitlemekle kalmaz, aynı zamanda geçmişin bir yansımalarını şimdiki zamana taşır. Fotoğrafın geçmişle şimdi arasındaki bu bağlantısı, bireysel hafızanın görsel bir aracı olmasını sağlar. Baudrillard ise fotoğrafın zamanı askıya alarak gerçekliği kaydettiğini, ancak aynı zamanda geçmişin kaybolan bir anını ölümsüzleştirdiğini ifade eder. Bu perspektiften bakıldığında, fotoğraf yalnızca bir belgeleme değil, hafıza ile kurulan dinamik bir bağıdır.

Bireysel bellek, kişinin geçmişteki deneyimlerini kendi perspektifinden anlamlandırmasını içerir. Connerton, bireysel belleğin kişinin geçmişteki "ben"ine dair bakış açısıyla şekillendiğini vurgular. Bu bağlamda, aile fotoğrafları bireyin geçmişiyle kurduğu bağı görselleştirerek, hafızanın seçici ve yeniden yapılandırıcı doğasına hizmet eder.

Aile fotoğrafları, bireylerin kökenlerini ve kimliklerini anlamlandırmalarında önemli bir araçtır. Aile albümleri, geçmişin görsel belgeleri olarak nesilden nesile aktarılır ve bireysel belleği güçlendirir. Akarçay'a (2015) göre, aile fotoğrafları yaşanmışlığın kanıtıdır ve bu anların kayıtları, bireyin kişisel tarihine dair önemli ipuçları sunar. Fotoğraflar sayesinde aile belleği ve kişisel tarihler korunur; böylece geçmişte yaşananlar bir belge niteliğinde gelecek kuşaklara taşınır.

Susan Sontag, fotoğrafın bireyler üzerinde derin bir iz bıraktığını ve anılar arasında bir bağ kurduğunu belirtir. Ona göre, fotoğraflar hem hızlı bir kavrama hem de yoğun bir hatırlama biçimi sunar. Bu, fotoğrafı sadece bir kayıt değil, aynı zamanda bir hatırlama pratiği haline getirir. Aile fotoğrafları, bireyin kendi benliğini sorgulamasına, geçmişiyle yüzleşmesine ve kimliğini daha iyi anlamasına olanak tanır.

Fotoğraf, çağdaş sanat dünyasında yalnızca bir belgeleme aracı değil, aynı zamanda kavramsal bir ifade biçimi olarak yer edinmiştir. Ahu Antmen, günümüzde fotoğrafın sadece görüntünün ifadesi olarak değil, bir anlatı aracı olarak değerlendirildiğini ve kavramsallaştırıldığını ifade eder. Özellikle 1960'lerden sonra sanatçılar, fotoğrafları düşünsel ve kavramsal çalışmalarında bir medya olarak kullanmıştır.

Gülsün Karamustafa'nın çalışmaları, bireysel ve toplumsal hafıza arasında köprü kuran fotoğraf kullanımına önemli bir örnek teşkil eder. Sanatçının "Güllerim Tahayyüllerim" adlı çalışması, çocukluk fotoğrafını bir bağlamda yeniden sunarak hafızanın seçici doğasını ortaya koyar. "Sahne" adlı eseri ise kişisel bir travmayı evrensel bir deneyime dönüştürür. Bu çalışmalar, fotoğrafın bireysel deneyimleri sanatsal bir dille ifade edebileceğini ve hafızanın yeniden yapılandırılmasında nasıl bir rol oynayabileceğini göstermektedir.

Fotoğraf, bireysel ve toplumsal hafızanın önemli bir görsel kayıdır. Özellikle aile fotoğrafları, bireylerin geçmişle kurduğu bağın görsel bir temsilidir. Bu fotoğraflar, sadece anıların hatırlanmasını sağlamakla kalmaz, aynı zamanda kimliğin oluşumuna katkıda bulunur. Fotoğrafın sanat dünyasındaki yeri ise, belgelemenin ötesine geçerek bireysel deneyimlerin evrensel bir dile dönüştürülmesine olanak tanır. Gülsün Karamustafa gibi sanatçılar, fotoğrafın bireysel hafızayı geniş toplumsal bağlamlarda ifade etme potansiyelini göstererek bu medyanın sanatsal ve kavramsal değerini kanıtlamıştır. Fotoğrafın bireysel ve toplumsal hafızayı şekillendirmedeki rolü, geçmişin ve şimdinin görsel bir bağlamda yeniden yorumlanmasını sağlar.

Bu çalışmada, fotoğrafın icadından günümüze kadar olan sürecini, bireysel ve toplumsal hafıza üzerindeki etkileri incelenmiştir. Özellikle aile fotoğraflarının, bireyin kimlik oluşumunda ve geçmişle kurduğu bağ ile oynadığı merkezi role odaklanılmıştır. Fotoğrafın, sadece bir belgeleme aracı olmaktan öte, sanat eseri, hatırlama aracı ve kimlik ifadesi olarak nasıl kullanıldığı araştırılmıştır. Gülsün Karamustafa gibi sanatçıların çalışmalarında, fotoğrafın bireysel deneyimleri evrensel temalara dönüştürdüğü ve geçmişi yeniden yorumladığı görülmüştür. Bu çalışmanın sonuçları, fotoğrafın hem bireysel hem de toplumsal düzeyde ne kadar önemli bir araç olduğunu ve gelecekte de bu öneminin süreceğini göstermektedir.

KAYNAKÇA

- Antmen, A. (2014). Sanat ve fotoğraf üzerine birkaç not. *AFSAD, Kontrast Fotoğraf Dergisi*, 39, 10-12.
- Akarçay, G. Ö. (2015). Glokalleşme bağlamında vernakular fotoğraf: Aile albümleri. *Akdeniz Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi*, 24, 87-96.
- Baudrillard J. (2006). *Kusursuz cinayet*. Çev. N. Sevil. İstanbul.
- Clarke, G. (2017). Güzel sanatların bir dalı olarak fotoğraf. İstanbul: Hayalperest Yayınevi.
- Connerton, P. (2019). Toplumlar nasıl anımsar?, İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Heinrich, B. (2007). Gülsün Karamustafa Güllerim Tahüyyüllerim. (Çev: Erden Kosova). İstanbul: Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık.
- Huyssen, A.(1999). *Alacakaranlık anıları/ Bellek yitimi kültüründe zamanı belirlemek*. Çev. K. Atakay. İstanbul: Metis Yayıncılık.
- Schacter, D. L., Gutchess, A. H., & Kensinger, E. A. (2015). Belleğin özgüllüğü: Bireysel ve kolektif hatırlamanın etkileri. Derleyen: P. Boyer ve J. V. Wertsch, Zihinde ve kültürde bellek. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Sontag, S. (2004). Başkalarının acısına bakmak. İstanbul: Agora Kitaplığı.
- Yılmaz, E. B. (2019). *Edebiyat şehir hafıza-Türk romanında hafıza mekânı olarak şehir (1940-1960)*. İstanbul: Kesit Yayınları.